

ANNA STawecka

OBRAZ SIEBIE

PROJEKCJA TWÓRCZA W WYTWORACH PLASTYCZNYCH
DZIECI PRZEWLEKLE CHORYCH

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

OBRAZ SIEBIE

ANNA STAWECKA

OBRAZ SIEBIE

PROJEKCJA TWÓRCZA W WYTWORACH PLASTYCZNYCH
DZIECI PRZEWLEKLE CHORYCH

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

RECENZENCI

dr hab. Janusz Sytnik-Czetwertyński, prof. UKW w Bydgoszczy

dr hab. Bożena Zawadzka, prof. UJK w Kielcach

prof. dr hab. Adam Alfred Zych

PROJEKT OKŁADKI

Jadwiga Burek

Na okładce: *Tors* (z cyklu *Ecce homo*), 1992, olej, płótno, 149,5 x 64,8 cm (obraz zamieszczony w albumie *Marian Czapla. W 30-lecie pracy twórczej*, Kielce – Warszawa 2002, s. 63; il. 25, fot. Paweł Suchanek – Pracownia Fotograficzna MNKI)

REDAKCJA

Lucyna Sadko

KOREKTA

Zespół

SKŁAD I ŁAMANIE

Hanna Wiechecka

© Copyright by Anna Stawecka & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydanie I, Kraków 2014

All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy.

ISBN 978-83-233-3643-3

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-663-23-81, 12-663-23-82, fax 12-663-23-83

Dystrybucja: tel. 12-631-01-97, tel./fax 12-631-01-98

tel. kom. 506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl

Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I	
Problematyka osobowości i obrazu własnej osoby w świetle literatury psychologicznej	13
1. Kształtowanie się pojęcia „osobowość” w psychologii	13
2. Charakterystyka poznawczego podejścia do osobowości	14
3. Problematyka „ja” i obraz własnej osoby w literaturze psychologicznej	17
3.1. Problematyka „ja” w ujęciu historycznym	18
3.2. Obraz własnej osoby – próba wyjaśnienia pojęcia	27
3.2.1. Sposoby ujmowania pojęcia „obraz własnej osoby” na gruncie psychologii	27
3.2.2. Obraz własnej osoby w ujęciu poznawczym	30
Rozdział II	
Psychologiczne ujęcie choroby przewlekłej	43
1. Wzrost zachorowań na choroby przewlekłe w XX wieku	43
1.1. Choroba przewlekła – próba określenia terminu	44
1.2. Dziecko przewlekłe chore	48
1.3. Rodzaje chorób przewlekłych występujących u dzieci i ich przyczyny	50
2. Wpływ choroby na funkcjonowanie i przebieg rozwoju dzieci	53
2.1. Choroba przewlekła jako sytuacja trudna	64
2.2. Rodzaje sytuacji trudnych związanych z chorobą przewlekłą	66
Rozdział III	
Rozwój obrazu własnej osoby dzieci w okresie późnego dzieciństwa oraz związku tej problematyki z chorobą przewlekłą	73
1. Rozwój obrazu własnej osoby z uwzględnieniem okresu późnego dzieciństwa	73
2. Kształtowanie osobowości i obrazu własnej osoby (samowiedzy i samooceny) osób przewlekłe chorych	78

Rozdział IV**Aktywność twórcza dzieci w okresie późnego dzieciństwa w zakresie plastyki**

Aktywność twórcza dzieci w okresie późnego dzieciństwa w zakresie plastyki	87
1. Rola aktywności w życiu człowieka	87
2. Znaczenie terminu „twórczość” w kulturze europejskiej	89
3. Twórczość plastyczna dziecka	91
4. Zagadnienie ekspresji a twórczość plastyczna dziecka	94
4.1. Znaczenie terminu „ekspresja”	94
4.2. Aktywność fizyczna i intelektualna jako składniki ekspresji plastycznej	96
4.3. Ekspresja plastyczna dzieci	97
4.4. Język plastyki	102
5. Cechy twórczości plastycznej dzieci w okresie późnego dzieciństwa	105
5.1. Kolorystyka	105
5.2. Kompozycja	106
5.3. Tematyka	108
5.4. Człowiek jako dominujący motyw twórczości plastycznej dzieci	109
6. Twórczość plastyczna jako odzwierciedlenie osobowości dziecka	113
6.1. Zjawisko projekcji	113
6.2. Projekcja twórcza	116
6.3. Twórczość plastyczna dzieci w okresie późnego dzieciństwa jako wyraz ekspresji i projekcji	120

Rozdział V**Metodologiczne podstawy badań**

Metodologiczne podstawy badań	129
1. Cele badań	129
2. Założenia badawcze: problemy i hipotezy, zmienne i ich wskaźniki	132
3. Metody, techniki i narzędzia badawcze	135
3.1. Analiza dokumentów	144
3.2. Sytuacja eksperymentalna dotycząca działań plastycznych, wprowadzona w badaniach	146
3.2.1. Analiza wytworów plastycznych tzw. metodą sędziów kompetentnych	148
3.3. Skala do Pomiaru Samooceny Dzieci i Młodzieży „Drabinka”	156
4. Charakterystyka badanej populacji	159
5. Organizacja badań	160
6. Metody analizy statystycznej	160

Rozdział VI**Badania własne – interpretacja wyników**

Badania własne – interpretacja wyników	163
1. Wyniki badań w zakresie oceny prac plastycznych metodą sędziów kompetentnych	163
1.1. Analiza różnic między obrazem własnej osoby ukazywanym w pracach plastycznych przez dzieci zdrowe i dzieci przewlekłe	

chore w zakresie częstości wystąpień wskaźników wchodzących w skład wyróżnionych cech	163
1.1.1. Wskaźniki cech prac plastycznych związane z ukazywaniem obrazu własnej osoby określone na podstawie wyników badań, zawarte w warstwie przedstawieniowej (A)	164
1.1.2. Wskaźniki cech prac plastycznych związane z ukazywaniem obrazu własnej osoby określone na podstawie wyników badań, zawarte w warstwie formalnej (B)	165
2. Wyniki badań w zakresie samooceny mierzonej skalą „Drabinka”	179
2.1. Analiza różnic między samooceną dzieci zdrowych i dzieci przewlekłe chorych w zakresie poszczególnych sfer „ja”	179
2.2. Analiza różnic między badanymi dziećmi zdrowymi i dziećmi przewlekłe chorymi w zakresie samooceny ogólnej	183
3. Dyskusja wyników	184
 Zakończenie	 221
Bibliografia	227
Aneks	243
Indeks osób	259

Wstęp

Natura człowieka jest skomplikowana, o czym świadczą różnice indywidualne między ludźmi oraz złożoność ich zachowania, niemniej jednak psychologowie, którzy zajmują się osobowością, starają się ujmować go całościowo. W świetle ich poglądów można przyjąć, iż: „Osobowość to te cechy charakteru osoby, które wyjaśniają spójny wzorec uczuć, myślenia i zachowania (...)”¹. Stanowi ona „integrację, organizację i jedność osoby ludzkiej”². Ważnym aspektem, bez którego nie sposób ją wyjaśnić i zrozumieć, jest obraz własnej osoby.

Spośród współczesnych teorii osobowości interesujące z punktu widzenia podjętych badań nad obrazem własnej osoby dzieci przewlekłe chorych jest ujęcie poznawcze, które – nawiązując do rozwoju informatyki – określa osobowość jako złożony system przetwarzający informacje, funkcjonujący analogicznie do systemu komputerowego. Uczonych interesuje więc, w jaki sposób ludzie kodują (przyjmują), przechowują (zapamiętują) i wydobywają informacje, w tym również informacje dotyczące samych siebie.

Schematy składające się na obraz własnej osoby (schematy „ja”) stanowią „system przekonań dotyczących własnej osoby oraz uczuć z tymi przekonaniami związanych i do siebie kierowanych”³. Pełnią one wiele ważnych funkcji, między innymi wpływają na organizację systemu poznawczego, mają istotne znaczenie dla procesów emocjonalnych i motywacyjnych oraz całokształtu funkcjonowania człowieka, w tym jego zachowania, planów, aspiracji życiowych i relacji z innymi ludźmi⁴.

Ważnym elementem składowym obrazu własnej osoby jest samowiedza, na którą składają się: „przekonania dotyczące własnego wyglądu i cech fizycznych, umiejętności i zdolności, cech charakteru, pragnień, postaw, pełnionych ról społecznych itd.”⁵. Według Józefa Kozieleckiego samowiedza składa się

¹ L. Pervin, O. John, *Osobowość. Teoria i badania*, Kraków 2002, s. 4.

² Tamże, s. 18.

³ M. Braun-Gałkowska, *Projekcyjny obraz siebie osób przeżywających poczucie osamotnienia* [w:] *Rysunek projekcyjny w badaniach obrazu siebie*, red. B. Kosturbić, B. Mirucka, Lublin 2004, s. 15.

⁴ Por. L. Pervin, O. John, *Osobowość...*, s. 547; B. Kosturbić, *Obraz siebie u zwolenników postmodernizmu w świetle rysunku „Ja wśród ludzi”* [w:] *Rysunek projekcyjny w badaniach...*, s. 87.

⁵ R. Drwał, *Adaptacja kwestionariuszy osobowości*, Warszawa 1995, s. 93.

z sądów opisowych (samoopisów), sądów wartościujących (samoocen) i sądów o standardach osobistych (życzeniach, pragnieniach dotyczących własnej osoby), przy czym samooceny i samoopisy przenikają się, są z sobą powiązane, a niekiedy z sobą utożsamiane⁶.

Człowiek ocenia siebie pod różnymi względami, bierze też pod uwagę rozmaite dziedziny działalności, sytuacje, stąd można mówić o istnieniu samoocen częściowych, które w połączeniu składają się na samoocenę ogólną. Ta z kolei jest zależna od tego, jakie samooceny szczegółowe przeważają. Samoocena ogólna, określana również jako samoakceptacja, rzutuje na to, jak jednostka zachowa się w nowych sytuacjach i jak oceni swoje szanse⁷. To, jaka samoocena ogólna rozwinie się w dzieciństwie, zazwyczaj oddziałuje na samoocenę w dorosłym życiu, ponieważ jest ona stałą właściwością jednostki mało podatną na zmiany.

Z punktu widzenia podjętych badań nad obrazem własnej osoby dzieci przewlekłe chorych podkreślić trzeba, że składa się on z elementów mniej i bardziej świadomych, a jego formowanie uzależnione jest zarówno od czynników wrodzonych, jak i doświadczeń nabywanych przez jednostkę w ciągu życia, w wyniku wpływów środowiskowych (fizycznych i społecznych).

Różnorodne uwarunkowania i okoliczności mogą zaburzać prawidłowy rozwój i funkcjonowanie obrazu własnej osoby, a tym samym utrudniać rozwój osobowości. Ma to poważne konsekwencje dla jakości i biegu życia człowieka. Jedną z przyczyn wspomnianych zaburzeń może być doznawanie w dzieciństwie przewlekłej choroby somatycznej, będącej subiektywnym odczuciem dyskomfortu lub cierpienia⁸.

Każda choroba ma odmienną specyfikę – przebieg, rokowania i skutki. Niektóre z nich mają charakter piętnujący (np. padaczka), inne upośledzają funkcjonowanie fizyczne (np. reumatyzm) lub stanowią chroniczne zagrożenie życia (np. przewlekła niewydolność nerek, mukowiscydoza). Większości z nich towarzyszą dolegliwości fizyczne związane z zaburzeniami biologicznych funkcji organizmu oraz mniej lub bardziej poważne problemy natury psychologicznej i społecznej. Wiele chorób przewlekłych wymaga długotrwałych, uciążliwych terapii, zmiany trybu życia i planów. Całokształt ujemnych skutków choroby przewlekłej komplikuje egzystencję i funkcjonowanie chorej jednostki oraz jej rodziny. To, jak chory poradzi sobie z kryzysową sytuacją stwarzaną przez chorobę, zależy nie tylko od samej choroby, jej przebiegu i skutków, lecz także od umiejętności oceny sytuacji, zasobów psychologicznych i intelektualnych chorego, wpływów otoczenia fizycznego i społecznego, od jego wieku oraz dojrzałości emocjonalnej i siły osobowości⁹.

⁶ Por. J. Koziński, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Warszawa 1976; R. Drwał, *Adaptacja...*, s. 93.

⁷ Por. R. Drwał, *Adaptacja...*, s. 94.

⁸ Por. G.D. Bishop, *Psychologia zdrowia. Zintegrowany umysł i ciało*, Wrocław 2000, s. 252.

⁹ Por. G.D. Bishop, *Psychologia zdrowia...*, s. 327.

W związku z powyższym istnieje duże prawdopodobieństwo, że na skutek wystąpienia choroby przewlekłej u dziecka, rozwój i funkcjonowanie jego obrazu własnej osoby zostaną poważnie naruszone, co może mieć znaczne konsekwencje społeczne i psychiczne oraz niekorzystnie rzutować na radzenie sobie z trudnymi sytuacjami w dorosłym życiu. Ważne więc jest, aby osoby, które wychowują, leczą czy pracują z dziećmi przewlekłe chorymi somatycznie, mogły uświadomić sobie nie tylko różne problemy, z jakimi się one borykają, ale też zdały sobie sprawę z tego, jak przebiega rozwój ich osobowości i obrazu własnej osoby. Poznanie tych zagadnień nie jest bez znaczenia dla wspomagania ogólnego rozwoju dzieci dotkniętych przewlekłymi schorzeniami, w tym dla pokonywania trudności natury biologicznej, psychicznej i społecznej związanych z chorobą, a przede wszystkim ma doniosłe znaczenie dla pomocy, jakiej wychowawcy, psycholodzy i lekarze mogą udzielać dzieciom w rozwijaniu prawidłowego obrazu własnej osoby.

Badanie obrazu własnej osoby dzieci, tego, jak się on tworzy i funkcjonuje, nie było przedmiotem zainteresowania wielu uczonych, co wiązać można z faktem, iż zagadnienia te nie poddają się łatwo badaniom i analizie. Drogę dotarcia do tego, co tkwi w podświadomości dziecka, a zarazem do poznania złożonych problemów natury biopsychospołecznej wynikających z choroby umożliwiają metody projekcyjne. W metodach tych używane są

...bodźce wieloznaczne, dopuszczające różnorodne reakcje badanego. Reakcje te ujawniają „prywatny świat badanego”, czyli to, czego badany nie może lub nie chce powiedzieć, często dlatego, że nie zna siebie i sam nie wie, co odkrywa w swej projekcji¹⁰.

Szczególnie wartościowa w przypadku dzieci w okresie późnego dzieciństwa, z racji ich zainteresowań działaniami plastycznymi, wydaje się analiza ich wytworów plastycznych. Dzięki projekcji, tj. rzutowaniu wewnętrznych stanów (przeżyć, nastawień, konfliktów itp.), można poznawać i badać różne, zwłaszcza nieświadome wymiary osobowości dziecka, w tym jego własny obraz siebie. Jest to tym bardziej godne uwagi, że projekcja umożliwia ujęcie osobowości jako struktury całościowej, wielowymiarowej i dynamicznej, obrazującej doświadczenia oraz sposoby psychicznego funkcjonowania człowieka¹¹. Dla pełnego poznania obrazu własnej osoby dzieci przewlekłe chorych konieczne jest wzbogacenie metod badawczych o te, które służą badaniu świadomej warstwy obrazu własnej osoby, takich jak Skala do Pomiaru Samooceny Dzieci i Młodzieży „Drabinka”.

Prezentowana praca koncentruje się na problemach biopsychospołecznych dzieci przewlekłe chorych somatycznie, a zwłaszcza na tym, jak postrzegają one siebie. Należy nadmienić, że nie prowadzono zbyt wielu badań w tym zakresie. Jest to praca interdyscyplinarna, łącząca wiedzę z zakresu psycholo-

¹⁰ M. Braun-Gałkowska, *Projekcyjny obraz...*, s. 16.

¹¹ Por. B. Kosturbić, B. Mirucka, *Wstęp [w:] Rysunek projekcyjny w badaniach...*, s. 7.

gii osobowości, psychologii rozwojowej, psychologii twórczości, psychologii zdrowia i pedagogiki specjalnej. Zagadnienia poruszane w ramach tych dziedzin dają szerszy obraz badanego problemu oraz pozwalają spojrzeć na dzieci chore somatycznie w sposób całościowy.

Przedstawiona monografia składa się z sześciu rozdziałów. W rozdziale pierwszym ukazana została problematyka obrazu własnej osoby w nurcie poznawczego podejścia do osobowości. Rozdział drugi poświęcony jest rozważaniom dotyczącym choroby przewlekłej oraz przedstawia sytuację psychospołeczną dzieci przewlekle chorych. Rozdział trzeci dotyczy rozwoju obrazu własnej osoby dzieci w okresie późnego dzieciństwa. Rozdział czwarty ukazuje twórczość plastyczną dzieci w okresie ideoplastyki – zjawiska aktywności plastycznej, ekspresji i projekcji oraz cechy ich twórczości niezbędne do analizy prac. Rozdział piąty dotyczy metodologii pracy, w tym zawiera problemy i organizację badań własnych. W rozdziale szóstym przedstawiona została interpretacja wyników dokonana na podstawie analizy warstwy treściowej i formalnej prac plastycznych wykonanych przez badanych oraz danych uzyskanych za pośrednictwem Skali do Pomiaru Samooceny Dzieci i Młodzieży „Drabinka”.

Pracę kończą wnioski i refleksje, wyprowadzone na podstawie interpretacji badań, odnoszące się do teorii i praktyki psychopedagogicznej.

Rozdział I

Problematyka osobowości i obrazu własnej osoby w świetle literatury psychologicznej

1. Kształtowanie się pojęcia „osobowość” w psychologii

Zainteresowanie człowiekiem, jego zachowaniem wobec siebie i innych, podejmowanymi przez niego działaniami, związanymi z tym celami i uczuciami oraz różnicami, bądź podobieństwami w postępowaniu czy reagowaniu ludzi na dane sytuacje – wszystko to było zawsze obecne w kulturze europejskiej. Świadectwem może być fakt, że od czasów starożytnych filozofowie i uczeni koncentrowali swoje myśli wokół pytania: „Kim jest człowiek?” Do dziś pozostaje ono bez odpowiedzi, mimo że jest przedmiotem zainteresowania wielu nauk, w tym głównie nauk biologicznych i społecznych. Każda z nich usiłuje poznać go na swój sposób i chce zająć w odniesieniu do niego własne stanowisko. Dotyczy to również psychologii, a szczególnie powstałych w jej ramach różnych koncepcji osobowości.

Termin „osobowość” należy w psychologii do tych, których nie sposób jednoznacznie zdefiniować. Pewne niejasności występują również wokół jego etymologii. Słowo „osobowość” (angielskie *personality*, niemieckie *Persönlichkeit*, francuskie *personnalité*) pochodzi od łacińskiego słowa *persona* lub wyrażenia *personare* – dźwięczeć przez coś. Słowo *persona* wywodzi się prawdopodobnie od greckiego słowa *πρόσωπον* oznaczającego maskę teatralną używaną w antycznym teatrze greckim. Być może, źródłem słowa *persona* są łacińskie zwroty: *per se una* lub *personare*¹².

Po raz pierwszy terminu „osobowość” na określenie człowieka jako całości użyli pod koniec XIX wieku francuscy psychiatrzy Pierre Janet i Jean Martin Charcot¹³. Wkrótce problematyką tą zainteresowali się pedagodzy i psychiatrzy niemieccy, a także przedstawiciele innych nauk, głównie filozofii i socjologii. Szczególnie psychiatrów nurtował problem „dotarcia do tego, co steruje zachowaniami człowieka, dzięki czemu zachowanie to, przy całej różnorodno-

¹² Por. S. Siek, *Struktura osobowości*, Warszawa 1986, s. 11.

¹³ Por. W. Szewczuk, *Psychologia. Zarys podręcznikowy*, Warszawa 1975, s. 215.

ści form, tworzy pewną całość”¹⁴. Było to niezgodne z ówczesnie przyjętymi poglądami, głoszonymi na gruncie oficjalnej psychologii naukowej. W ramach tej dziedziny usiłowano poznać funkcjonowanie człowieka za pomocą eksperymentalnych technik stosowanych w naukach przyrodniczych. Pozwalały one jedynie na badanie elementów jego psychiki, głównie procesów psychicznych, takich jak np.: spostrzeganie, pamięć, myślenie. Dla pełnego poznania człowieka okazało się to niewystarczające, gdyż badania prowadzone w warunkach laboratoryjnych koncentrowały się na jego reakcjach na bodźce eksponowane w eksperymentach, całkowicie pomijając sferę osobowości. Prawdopodobnie takie ujęcie stało się przyczyną kryzysu wspomnianej nauki, zwłaszcza że potrzeba poznania człowieka jako zintegrowanej, charakteryzującej się pewną autonomią całości narastała, czego świadectwem mogą być liczne, powstające w ramach różnych nauk – teorie osobowości oraz odmienne sposoby jej definiowania¹⁵. Gordon Allport wyodrębnił ich około pięćdziesięciu¹⁶. Ze względu na tak ogromną różnorodność trudno przytoczyć je wszystkie, zwłaszcza że nie jest to celem niniejszego opracowania. Można natomiast zastosować się do zaleceń Calvina S. Halla oraz Gardniera L. Lindzey’a i definiować osobowość zgodnie z przyjętymi założeniami teoretycznymi, za które uznano koncepcję poznawczą (kognitywną)¹⁷.

2. Charakterystyka poznawczego podejścia do osobowości

Poznawcze podejście do osobowości zakłada, że człowiek stanowi całość, podmiot poznający samego siebie i świat, działający (przeważnie) świadomie, a co za tym idzie – mający wpływ na własne życie¹⁸. Główny nacisk kładziony jest na myślenie i zachowanie człowieka oraz ich wzajemny wpływ na kształtowanie i wyrażanie osobowości. Źródłem tego poglądu wydawać się może myśl zawarta w Kartezjańskim powiedzeniu *cogito ergo sum*, gdzie istnienie człowieka utożsamione zostaje „z myśleniem jako poznaniem”¹⁹. Rola procesów

¹⁴ M. Porębska, *Osobowość i jej kształtowanie się w dzieciństwie i młodości*, Warszawa 1991, s. 7.

¹⁵ Por. W. Szewczuk, *Osobowość* [w:] *Encyklopedia psychologii*, red. W. Szewczuk, Warszawa 1998, s. 364.

¹⁶ Por. G. Allport, *Personality: A psychological interpretation*, New York 1937.

¹⁷ Por. C.S. Hall, G.L. Lindzey, *Teorie osobowości*, Warszawa 1990, s. 25.

¹⁸ Por. M. Kofta, D. Doliński, *Poznawcze podejście do osobowości* [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, red. J. Strelau, Gdańsk 2000, t. 2, s. 561; Reprezentanci podejścia poznawczego, mimo odcinania się od poglądów głoszonych w ramach innych kierunków, np. od psychoanalizy przejęli traktowanie osoby jako systemu, zaś od psychologii humanistycznej i fenomenologicznej – zainteresowanie, m.in. wewnętrznym światem człowieka, samoświadomością, obrazem siebie (por. M. Kofta, D. Doliński, *Poznawcze podejście...*, s. 563).

¹⁹ A. Biela, *Współczesne tendencje w psychologii poznawczej* [w:] *Problemy współczesnej psychologii*, red. A. Biela, C. Walesa, Lublin 1992, s. 47.

poznawczych, ich analizowanie w poznawczym podejściu do osobowości są więc istotne dla zrozumienia zachowania człowieka.

W ujęciu poznawczym osobowość pełni cztery funkcje. Dzięki niej człowiek może: 1) nadawać sens własnemu doświadczeniu (konstruowanie poznawcze); 2) oceniać zdarzenia, siebie, innych ludzi, przeszłość, przyszłość itp.; 3) planować; 4) sterować przebiegiem własnego działania. Wymienione funkcje umożliwiają realizowanie głównych zadań osobowości, tj. adaptacji oraz integracji psychologicznej²⁰.

Dla ujęcia poznawczego charakterystyczne jest przyjęcie tezy, zgodnie z którą osobowość stanowi sieć struktur poznawczych jednostki, a zarazem „centralny system regulacji i integracji czynności (zachowania się)”²¹.

Początek takiego rozumienia osobowości wiązać można z nazwiskiem George’a H. Meada oraz z teorią konstruktów osobistych, zaproponowaną przez George’a A. Kelly’ego²². Według tego autora, pod wpływem doświadczeń nabywanych przez człowieka, których przedmiotem jest jego własna osoba, w aspekcie fizycznym i psychicznym, tworzą się konstrukty osobiste. Ich połączenie tworzy osobowość.

Traktowanie osobowości jako systemu ma również źródło w specyficznym, reprezentowanym m.in. przez poglądy Ludwiga von Bertalanffy’ego²³ i Erwina Łászló, stosunku do człowieka, określanym jako stanowisko organizmiczne lub holistyczne. W jego ramach głoszona jest ogólna teoria systemów, zgodnie z którą „system” to zespół różnych powiązanych i oddziałujących na siebie elementów tworzących całość. Zmiana jednego elementu w systemie przyczynia się do zmian w pozostałych²⁴.

Ujęcie osobowości jako systemu jest charakterystyczne dla poglądów przedstawicieli polskiej psychologii poznawczej, m.in. Tadeusza Tomaszewskiego, Włodzimierza Szewczuka, Andrzeja Lewickiego, Stanisława Gerstmann, Wiesława Łukaszewskiego, Janusza Reykowskiego.

Jednym z dominujących obecnie stanowisk w poznawczym podejściu do osobowości jest stanowisko informacyjne (*information processing approach*)²⁵. Jego reprezentanci uznają, że działanie człowieka w środowisku i podejmowanie różnych związanych z tym decyzji jest możliwe dzięki przetwarzaniu

²⁰ Por. M. Kofta, D. Doliński, *Poznawcze podejście...*, s. 564.

²¹ J. Reykowski, *Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności* [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1975, s. 767; por. S. Guz, *Rozwój i kształtowanie osobowości dzieci w okresie wczesnoszkolnym*, Warszawa 1987; M. Tyszkowa, *Zdolności, osobowość i działalność uczniów*, Warszawa 1990, s. 158.

²² Por. G.H. Mead, *Mind, self and society*, Chicago 1934; G.A. Kelly, *The psychology of personal constructs*, New York 1955.

²³ L. von Bertalanffy, *General systems theory*, New York 1968.

²⁴ Por. M. Stepulak, *Podejście systemowe we współczesnej psychologii*, Lublin 1995, s. 205, 206.

²⁵ Por. A. Biela, *Współczesne tendencje...*, s. 49. Drugim stanowiskiem jest stanowisko ekologiczne (*ecological approach*) reprezentowane przez J.J. Gibsona i jego kontynuatorów, podające w wątpliwość konieczność badania reprezentacji umysłowej.

informacji. We wspomnianym stanowisku wyróżnia się wiele nurtów. Do bardziej znaczących zalicza się to, które przyjmuje istnienie centralnych systemów sterujących zachowaniem człowieka²⁶.

Zwrócenie uwagi na zasugerowane wyżej aspekty działania umysłu, traktowanego jako system, powiązać można z rozwojem komputeryzacji oraz przyjęciem przez psychologów poznawczych metafory komputerowej. Zgodnie z nią funkcjonowanie umysłu człowieka jest porównywane z działaniem komputera, tzn. z pobieraniem, magazynowaniem, przetwarzaniem, i generowaniem informacji²⁷. W związku z tym jednym z ważniejszych celów psychologii poznawczej jest wyjaśnienie, jak funkcjonuje umysł człowieka, w jaki sposób przetwarza on informacje o sobie i świecie. Tego rodzaju problemy weszły w krąg zainteresowania ruchu „Nowe spojrzenie”, powstałego w latach siedemdziesiątych XX wieku. Głoszone przez jego przedstawicieli poglądy uznano za wyznacznik tzw. rewolucji kognitywnej.

Przedstawiciele poznawczego podejścia do osobowości wprowadzili różne pojęcia, mające pomóc w opisanu struktury poznawczej. Początkowo miały temu służyć terminy „prototypy”, „struktury”, z czasem za bardziej odpowiednie dla określenia „(...) struktur, kodujących i reprezentujących wiedzę”²⁸ uznano określenie „schematy”, niemniej jednak zaznaczyły się różnice w rozumieniu tego pojęcia.

Krzysztof Najder uznaje, że: „Schemat poznawczy jest modulem systemu poznawczego służącym do budowania precyzyjnych i pamięciowych reprezentacji danej klasy obiektów lub zdarzeń”²⁹. Podobnie „schemat poznawczy” (*cognitive schema*) przedstawia inna definicja. Zgodnie z nią, „schemat poznawczy to pamięciowa organizacja uprzednich doświadczeń z jakimiś rodzajami zdarzeń, osób czy obiektów; każdy schemat poznawczy zbudowany jest według zasad hierarchiczności i prototypowości”³⁰.

Ujmując w skrócie, schemat to uproszczona, ogólna reprezentacja pewnych obiektów. Umożliwia on porządkowanie napływających informacji, w tym również informacji o sobie. Konsekwencją tego jest łatwiejsze odbieranie nowych bodźców, jak również łączenie ich z informacjami już posiadanymi.

²⁶ Tamże, s. 48, 49.

²⁷ Por. L. Pervin, *Psychologia osobowości*, Gdańsk 2002, s. 79.

²⁸ H. Markus, *Ja w myśli i w pamięci* [w:] *Poznanie, afekt, zachowanie*, red. T. Maruszewski, Warszawa 1993, s. 106.

²⁹ K. Najder, *Schematy poznawcze* [w:] *Psychologia i poznanie*, red. M. Materska, T. Tysza, Warszawa 1992, s. 43. „Reprezentacja poznawcza to umysłowy odpowiednik obiektów realnie istniejących, jak też fikcyjnych lub hipotetycznych. Obiektem reprezentacji może być przedmiot, osoba, kategoria lub relacja. Reprezentacja poznawcza zastępuje swój obiekt w procesach przetwarzania informacji” (E. Nęcka, J. Orzechowski, B. Szymura, *Psychologia poznawcza*, Warszawa 2006, s. 60).

³⁰ *Słownik wybranych terminów występujących w podręczniku* [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, red. J. Strelau, Gdańsk 2000, t. 1, s. 573.

Aby uaktywnił się dany schemat, musi pojawić się bodziec (sygnał wywołujący) związany z treścią schematu. Im częściej dany schemat jest aktywizowany, tym staje się chronicznie dostępny, to znaczy, że

...ukierunkowuje on naszą uwagę na sposób kategoryzacji i na interpretację nowej informacji oraz na wyciągane z niej wnioski, sprzyja wyszukiwaniu odpowiednich danych z pamięci, wreszcie – wpływa na oceny, podejmowanie decyzji oraz inicjowanie i kontrolę działania³¹.

Dorośli ludzie posiadają systemy schematów hierarchicznie zorganizowanych. Proces ten dokonuje się stopniowo. Badania w tym zakresie prowadził Jean Piaget. Interesowało go między innymi to, jak dzieci tworzą rzeczywistość w swoich umysłach i w jaki sposób zaczynają rozumieć świat. Według tego autora, początkowo dziecko tworzy kilka prostych obrazów, które z czasem odpowiednio organizuje i nadaje im znaczenie. Piaget utrzymywał, iż rozwój struktur poznawczych trwa nieustannie, gdyż człowiek stale tworzy nowe schematy, które łączy z innymi lub zmienia schematy już istniejące. Zjawisko to uczony tłumaczył za pomocą dwóch procesów – asymilacji,

...która oznacza oddziaływanie na świat i zmienianie dostępnych bodźców, tak by odpowiadały schematom podmiotu; drugim procesem jest akomodacja, która oznacza zmienianie własnych struktur lub schematów w taki sposób, by lepiej harmonizowały z rzeczywistością lub lepiej ją reprezentowały³².

3. Problematyka „ja” i obraz własnej osoby w literaturze psychologicznej

Sposób, w jaki człowiek odbiera samego siebie – własne pojęcie o sobie – wpływa na jego funkcjonowanie, stosunki interpersonalne, odbiór świata, proces przetwarzania informacji i organizację osobowości. Pojęcie „ja”³³ bywało odrzucane, niekiedy zaś zastanawiano się, czy w ogóle warto się nim zajmować. Jako jeden z pierwszych problem ten dostrzegł w roku 1955 G. Allport, który zadawał pytanie, „czy pojęcie Ja jest potrzebne?”³⁴, bowiem – jak wynikało z licznych, poświęconych temu pojęciu badań – dotarcie do jego sedna, zdefiniowanie go i poznanie różnych, odnoszących się do niego zjawisk, w praktyce badawczej okazało się rzeczą niezwykle złożoną. Wiele związanych z nim pytań pozostało nadal otwartych, co stało się przyczyną odsunięcia się uczonych

³¹ M. Kofta, D. Doliński, *Poznawcze podejście...*, s. 566.

³² H. Markus, *Ja w myśli...*, s. 107.

³³ Z uwagi na różne formy terminu „ja” występujące w literaturze, np. „ja”, Ja, *Ja*, w niniejszym tekście posłużono się zapisem „ja”, natomiast w cytatach zachowano jego oryginalną formę użytą przez autorów.

³⁴ L. Pervin, *Psychologia...*, s. 275.